

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

ВИПУСК
31

Ніжин-2022

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Прилуцький краєзнавчий музей ім. В.І. Маслова
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Історико-культурна асоціація «Україна–Туреччина»

**НОВІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

**Збірник
наукових статей**

Присвячується захисникам України,
гідним нащадкам
славного козацького роду

Випуск 31

Ніжин – 2022

Губочкін Микола (Переяслав) «Реєстр Запорозького війська 1756 року» як джерело з антропонімії Кропивнянщини.....	107
Щербань Анатолій (Харків) Родовідна легенда Кочубеїв і задокументовані реалії	110
Матвійшин Ярослав, Якубова Тетяна (Київ) Мандрівний філософ з козацького роду Г.С. Сковорода.....	115
Горькова Анастасія, Гоменюк Валентина, Котовська Марія (Київ) Пам'ятники та пам'ятні місця, пов'язані з Григорієм Сковородою	138
Бушак Станіслав (Київ) Історичні передумови формування образу «козака Мамає» з українських народних картин XVIII ст.....	143
Юсова Олена (Ромни) Парсуна – музейна пам'ятка ранньомодерного часу	154
Чередниченко Михайло (Запоріжжя) Про деякі чинники, що негативно впливали на стан здоров'я мешканців Запорозжя в часи Нової Січі	159
Хоменко Павло (Київ) Участь козаків у Другій Польській війні 1794 р.....	166
Дацюк Олена (Київ) До питання повстання Другого Українського козацького полку імені гетьмана Павла Полуботка	172
Попельницька Олена (Київ) Ремонт Глибочицького каналу у 1782–1785 роках: деякі аспекти історичної топографії київського Подолу XVIII ст.....	178
Харлан Олександр (Дніпро) До питання використання Самарського лісу для будівництва в Козацьку добу	182
Миколайко Тетяна (Чернігів) Введенська трапезна церква XVII ст. колишнього Троїцько-Іллінського монастиря у м. Чернігів.....	188
Михеєнко Наталія (Чернігів) Моніторинг температурно-вологісного режиму дзвіниці Іллінського монастиря у Чернігові.....	194
Нижник Людмила (Чернігів) До питання зміни екстер'єру чернігівської П'ятницької церкви	199
Сергєєв Сергій (Чернігів) Споруда губернського правління в Чернігові в першій половині XIX ст.....	205
Травкіна Ольга (Чернігів) Про т.зв. будинок Чернігівського колегіуму та місцезнаходження навчального закладу	211
Дмитренко Наталія (Ніжин) Експонати козацької доби у збірках провінційних музеїв Північного Лівобережжя (20-ті роки XX ст.)	216

Олександр Харлан (Дніпро)
декан архітектурного факультету
Придніпровської державної
академії будівництва та архітектури,
кандидат архітектури

До питання використання Самарського лісу для будівництва в Козацьку добу

На теренах сучасної Дніпропетровської області, а саме: у північно-східній її частині існує дивовижна ділянка території, яка виділяється серед південного степу своєю квітучістю та багатством рослинності – це Самарські ліси, або як її в давнину називали «Самарська товща».

Рослинність даної місцевості з давніх часів припадала до уваги мандрівників, що потрапляли в край запорозьких козаків. На багатьох мапах, яким вже за 100 і навіть за 200 років, добре простежуються береги річки під назвою Самара, густо вкриті віковими лісами. У численних дореволюційних виданнях наводилася коротенька інформація про ліси: «По лівому берегу річки тягнуться ліси полосою до 10 верст завширшки. До міста Павлограду ліси рідкі, розмежовані луками і

утворюють окремі гаї; ширина лісів залежить на цьому просторі від місцевості. У місцях, де з Самарою зливаються її притоки і долина розширюється, стрічка лісів буває ширша, і навпаки... Від Павлограду майже до гирла тягнеться стрічка лісів безперервна...» [1]. Навіть старожили цих місць згадують величні ліси, є більшості дубові, але часто й соснові. Поблизу сучасного Новомосковська, ці дуби, ще років з 50–70, були такі великі, що на зрубленому пні можливо було полежати.

Ще у добу бронзи у степовій зоні ліси займали широкі річкові долини, заплави і тераси річок. У південному прикордонному лісостепу на ділянці Самари росли заплавні ліси з дубом, ясенем, кленом, ільмом, липою, грабом. На піско-викових терасах переважали сосна, береза, дуб, осика [2].

Саме в руслі Самари часто знаходять стародавні човни-довбанки, які зроблено із суцільного стовбура дерева, це також вказує на існування тут величезних дерев у давнину [3] і жвавого використання їх для господарських потреб [4]. Взагалі ремесла, пов'язані з деревообробкою та дерев'яним будівництвом, вважаються одним з найбільш стародавніх ремесел, особливо поширених у прикордонні лісостепу та степу України [5]. На відміну від будівництва синхронних лісостепових культур у степових спорудах прослідковується значно вища питома вага обробленої деревини, а саме: заготовок і деталей правильних геометричних форм. Останнє є показником більш високої технології обробки і використання деревини, оскільки відображує одну з провідних тенденцій у розвитку деревообробки у бронзову добу [6].

Зараз межі лісових ділянок, у порівнянні з минулим, значно змінилися. Про це писали ще дослідники сер. XIX ст., вказуючи, що південні степи значно розширилися на північ за останні 60–70 років майже на 100 верст [7]. У деяких місцях вздовж Дніпра, Самари, Вовчої та інших великих та середніх річок Дніпропетровщини вже нічого не нагадує про існування тут хвойних та змішаних лісних масивів. І лише Самарські бори, що вціліли, презентують неповторну красу недоторканої природи на кордоні степу та лісостепу.

Цікавим є питання використання матеріалу для будівництва і впливу матеріалу на формування образу споруд. До сьогодні існувала думка про відсутність дерев'яного зодчества на теренах Півдня України. Дослідники вважають, що у степовій зоні розвиток будівництва із вживанням дерева неможливий, тому що лісові масиви мало чисельні. Нижче наведені матеріали спростовують судження, що існувало раніше. Добре видно, що у степовій зоні деревина широко використовувалася для будівництва культових споруд і в обмеженій кількості – для житлового і господарчого будівництва. У розташуванні виявлених пам'яток із дерева добре простежується тяжіння їх до басейнів великих та середніх річок.

Серед історичних даних та досліджень, які вказують на існування давніх лісів на теренах колишньої Катеринославщини, слід згадати ряд джерел (дуже рідкісних, тому не кожен дослідник має можливість із ними працювати). Більш того, дуже цікавими джерелами є документи, де вказується на використання лісу на будівельні потреби у часи панування Запорозького Коша на теренах сучасної Дніпропетровщини. На жаль, до сьогоднішнього часу збереглося не багато прикладів дерев'яного зодчества, що репрезентувало б вміння народних майстрів з деревообробки та будівництва. Період радянського режиму знівелював неповторні шедеври храмового будівництва, фортифікації та житлової забудови, що існувала у багатих на ліс територіях, а також де лісу було обмаль.

З давніх часів через Самару проходив торгівельний шлях, що прямував із Путивля в Тавріді. На переправах через Оріль і Самару велика кількість мандрівників і торговців, залишаючись на деякий час на берегах річок, дивувалася навколишньому середовищу, мальовничим берегам із густою рослинністю на теренах південних степів. Про це було відомо з матеріалів Герберштейна, який вказував, що вздовж берегів її тягнулися ліси, що в XVII ст. славилися будівельним лісом [8]. Факти про існування великої кількості лісів на території Самари наводив також Г. Боплан [9], він детально розписав породи дерев, які йому зустрілися, а також вказав, що під час будівництва відомої фортеці Кодак деревину привозили саме із «Самарської товщі».

У «Статейному списку» стольника В. Тяпкіна і дяка М. Зотова, що їздили до Криму в 1680 р. для укладання Бахчисарайського договору, знаходимо: «Ведомо да будет впредь ходящим тем путем, так послом, яко и ратем царского величества, дубровы и прочие дровяные угодыя, до того упомянутого стану (стан, как надо полагать, был на р. Самаре [10]), кончились. А от того стану даже до Крыма, по рекам и речкам, и по удолиям, многие тальники и терники, где зверя, и птиц, и рыб, множество; есть по нужде, без больших простоев великим ратем дровами проняться можно». Трохи нижче: «...да не токмо на тех Овечьих водах, но и на всех помянутых вершинах Конских и Самарских и Орельских вод можно города земляне крепкие поделать и людьми служилыми конными и пешими осадить, и полковыми всякими запасы наповнить, и жить вечно для того, что около тех рек и по степям дубровы великия, и леса, и терники, и тальники, и камыши, и зверь в лесах, и рыба в водах, и кормов конских всюду множество, и пашни можно завести великия». Тож як бачимо, московські послы наприкінці XVII ст. високо оцінили природний потенціал запорозьких земель і як відомо, невдовзі в даній місцевості все частіше почали з'являтися війська Московської держави, будувалися польові «тимчасові» укріплення, за допомогою яких можна було надовго залишитися під прикриттям фортифікацій на чужих територіях.

Ще одне дуже цікаве джерело про існування будівельних лісів по річці Самара знаходимо в «Описании Запорожской Сечи» секретаря В. Чернявського 1766 р. [11]. Ось ці рядки: «На левой стороне реки Днепра знатные – к строению годные леса находятся по реке Самаре, где сосновый бор, дубовый и прочий черный лес. На Хортицком острову и на Великом лугу дубовый же; в степных речках от Самары по Волчьим водам, по Калмиусу и по другим в сии реки и в Днепр впадающим речкам, хотя леса и есть, но редки, кои от большей части кустаниками назвать можно; от устья Самары вниз по берегу Днепра даже до Каменки и Кизиркемена; на островах и лугах имеющийся лес состоит от большей части в ветловых деревьях и в хворостнике. Из сих лесов, а главнейшее из находящихся по реке Самаре, которые от Сечи прямо через Кодацкий перевоз в расстоянии двух сот верст, Запорожские казаки не только дома и зимовники свои создавали, но и 1756 г., после пожара, который большую часть Сечи в пепел обратил, главные курени казачские, купеческие и мастеровые дома вновь построили и всегда на огревание и на прочие свои потребности дрова употребляют. От сего употребления и оттого, что бор несколько крат горел, а наипаче от татарского в оном зимованья, и без разбору порубления, хотя все знатные леса гораздо редки стали, однако, если Татары к входу вперед на зимованье допущены не будут, надежда есть, что оные под

хорошим присмотром и сбережением определенных от нынешнего Кошевого атамана в Самарских лесах лесничих, паки развестись и к безнужному вперед довольствию всех Запорожцев достаточны быть могут. Претензия Запорожских казаков за опустошение лесных дач, по сущей справедливости, весьма знатная. Занятые Татарами места и луга простираются от устья реки Конских вод вверх по Днепру, мимо Порогов, к устью Самары, вверх по оной и по Кальмиусу, расстоянием более пятисот верст. Во всех тех местах леса крайне разорены, не только огреваним от строгости зимы, кормлением скота порубленными верхушками и ветвями деревьев, употреблением на постройку для скота загородов и вывозом в свои аулы не малого числа леса, не обходя и садовые деревья, но и насильным забранием при нескольких зимовниках заготовленных на строение колод, брусьев, досок, которые они в свои степные аулы, под прикрытием Татар привозили» [12]. Дане джерело у повному обсязі розкриває потенціал будівництва в Запорожжі, а також природоохоронну справу того часу.

Як бачимо, ліс використовувався як запорожцями, так і їхніми сусідами: татарами, пізніше новопоселенцями з Гетьманщини, Нової Сербії і Слов'яно-Сербії.

Про масове спустошення лісів існує велика кількість матеріалів у документах, починаючи з 1742 р., коли запорожці скаржилися на вирубку лісу військовими командами Української лінії [13], які завжди посилалися на «державний дозвіл» [14].

За даними сучасних дослідників, саме наявність лісу на Запорожжі сприяла частим конфліктам між запорожцями та їхніми сусідами з Гетьманщини [15]. Це призводило до довгих тяжб запорожців за свої землі по р. Самара [16].

Ще в XIX ст. дослідники підкреслювали, що на Півдні України в степових низинах, на плеских берегах степових річок, по ярах та давніх балках усі породи дерев у порівнянні з центральними та північними районами ростуть набагато скоріше, принаймні на 1/3 скоріше, ніж у сусідніх губерніях [17]. Тож, займаючись охороною лісу та його розведенням на теренах сучасної Дніпропетровщини, було можливим підтримувати справу заліснення певних територій, доказ цьому – відомі приклади XIX–поч. XX ст.

Під час вивчення розташування лісових масивів із розглядом порід дерев, з яких відбувалося будівництво, важливим завданням постає аналіз історичних джерел, в яких повідомляється про породи дерева та матеріал (у Ф. Макаревського, В. Машукова, Д. Яворницького, Я. Новицького) [18], відомостей про площу лісів на території окремих повітів, вивчення матеріалів із розміщення лісів на території Запорожжя та сучасних досліджень.

Самарські ліси розташовувалися на колишній території Самарської паланки, пізніше – Новомосковського повіту, саме в цьому повіті зафіксована найбільша кількість використання лісового матеріалу для будівництва, найбільша кількість культових споруд XVII–XVIII ст.

У цілому ареал поширення певної породи дерева співпадає з використанням матеріалу будівництва на цій території (виходячи з досліджених об'єктів первинних церков), але з кінця XVIII ст. після зруйнування Січі і початком колонізації краю Російською державою почалося масове нищення лісових масивів [19], результатом якої стали відхилення від існуючої раніше закономірності.

У зоні Північного степу церкви цього періоду були переважно соснові (с. Васильківка, Вознесенка, Воронівка, Піщанка, соборна церква Самарського монастиря).

Сосна, як будівельний матеріал, починає переважати і південніше, між Катеринославом та Нікополем у зоні дубово-соснових та дубово-ясеневих лісів (села Василівка, Звонецьке, Привільне). Лише у зоні східних повітів з незначними байрачними дубово-ясеневими лісами церкви переважно дубові (м. Бахмут, с. Попасне, с. Дружківка). В усіх інших регіонах на поч. XIX ст. церкви будувалися переважно із сосни, дубові бруси використовувалися для влаштування підвалин і підстав (стовпів). Звісно, Самарської деревини вже не вистачало для потреб нових, тому величезну кількість лісу сплавливали Дніпром у Південний регіон з Київщини, де вдосталь було дубово-соснових лісів, тому виявлені церкви XIX ст. переважно соснові з вагомим вживанням дубу та незначним використанням вільхи й осики.

На жаль, для південного регіону дуже важко виявити вплив породи дерева на довговічність та ступінь деталізації, оскільки порівняно з іншими регіонами України тут мали місце значні історичні події, внаслідок яких дуже часто пам'ятки з дерева зазнавали нищівних руйнувань. Тож церкви постійно відновлювалися і перебудовувалися, на сьогодні чи навряд є можливим відшукати дані про існування храмів Катеринославщини, що існували упродовж 150 років без змін. Як зазначають дослідники інших регіонів, найдовше з усіх дерев'яних церков існували дубові [20]. На Україні відомі церкви з дубу, вік яких був більшим ніж 200 років. Церкви, зрублені з дубу, за належного догляду та гарних умов могли простояти не одне століття. Добре відомо, що такі церкви замінювали через 70–100 років, лише у випадку пожеж та руйнацій, а ніяк не внаслідок старіння деревини. На жаль, таких церков на території сучасної Дніпропетровщини не існує.

Досить довго зберігались у доброму стані соснові церкви. Вони могли простояти не менше за часом, ніж дубові (добре відомі храми віком до 200 р.). Деревина сосни достатньо міцна, смолянисті речовини, якими вона насичена, зберігають її від гниття і роблять міцною впродовж довгих років. Соснові церкви ремонтувалися частіше, ніж дубові, хоча відомо, що споруди із сосни можуть вистояти без ремонту 150 р. Говорячи про соснові церкви Дніпропетровщини, слід згадати Новомосковський Троїцький собор, деревина якого має вже доста-

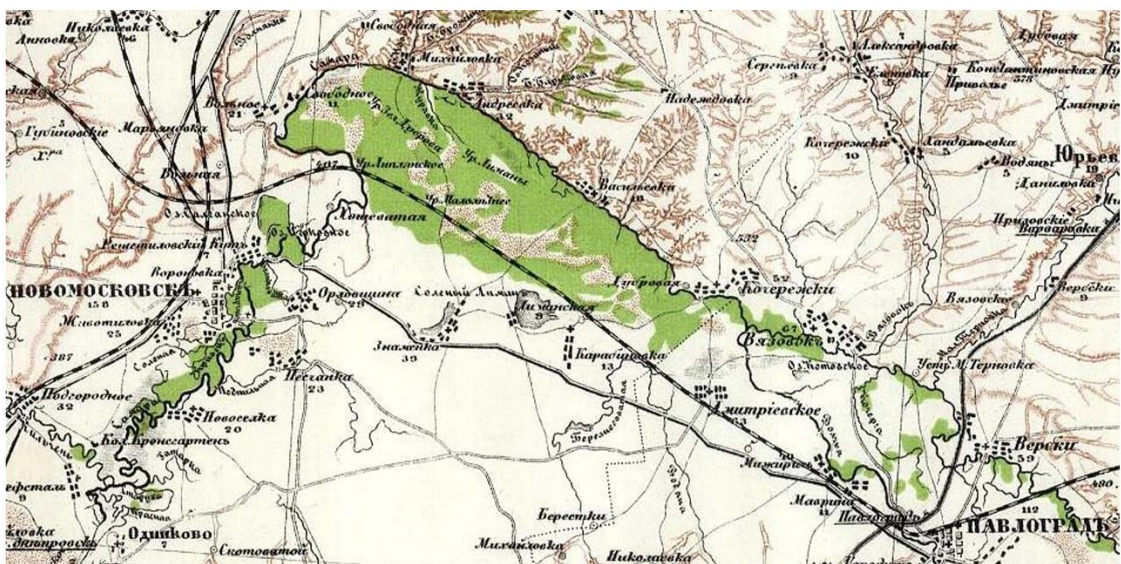

Рис. 1. Зображення Самарської товщі на мапі Катеринославської губернії 1919 р. (фрагмент мапи)

тньо великий вік – 124 роки (збудовано в 1888 р.)! Та говорячи про походження матеріалу будівництва даної споруди, слід згадати, що навіть перший собор (1778–1887 рр.) будували з деревини, яку Кіш закупив у Київському полку Лівобережжя. Саме звідти сплавляли закуплену деревину [21].

Церкви, збудовані з інших порід дерева, могли існувати в доброму стані значно менше [22]. Вік вільхових церков налічує від 50 до 100 років, грабових, березових та осикових – менше 50 років.

З приведеного випливає, що у різні часи існування Запорозького Коша дбайливе відношення до лісів та їхній захист було питанням актуальним, йому приділялося велике значення, оскільки деревина зустрічалася лише у річкових долинах і використовувалася для будівництва сакральних споруд і найважливіших громадських та фортифікаційних об'єктів. Для будівництва численних об'єктів стала в нагоді «Самарська товща», недарма Самарська паланка, найбагатша на ліси, називалася «козацькою Палестиною». Територія Самарських лісів постійно змінювала обсяги та територію, на сьогодні збереження вцілілих лісових масивів – це актуальне і дуже важливе питання, оскільки вказані ліси являють собою неповторну пам'ятку нашої історії та природи (Рис. 1).

Джерела та література

1. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния. СПб.: Тип-я департамента генерального штаба, 1862. С. 38–39.
2. Ляшко С.Н. Ремесло эпохи бронзы на Украине / С.Н. Ляшко // Деревообрабатывающее производство в эпоху бронзы. Сборник статей: Академия наук Украины Институт археологии. Киев, Наукова думка, 1994. С.133–15.
3. Довжина течії Самари за джерелами XIX ст. складала приблизно 200 верст, ширина її русла дорівнювала від 20 до 100 сажнів, глибина 2–4 сажнів.
4. Про судоходство по річці Самарі див.: Майков Л. Заметки по географии древней Руси. СПб., 1874. С. 24.
5. Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. К. : Наукова думка, 1975. Т. 3. С.71.
6. Ляшко С.Н. Ремесло эпохи бронзы на Украине / С.Н. Ляшко // Деревообрабатывающее производство в эпоху бронзы. Сборник статей: Академия наук Украины Институт археологии. Киев: Наукова думка, 1994. С. 140.
7. На це вказував Г. Струков, який виконував обов'язки інспектора сільських господарств південних губерній і добре знався на території Півдня України. Див.: Струков Г. О лесах Новороссийского края и Бессарабии // Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1853.
8. Замысловский Е. Герберштейн и его историко-географические известия России. С приложением материалов для историко-географического атласа России XVI в. СПб.: Тип-я братьев Пантелеевых, 1834. С. 170–171.
9. Боплан Г. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан. Львів: Каменяр, 1990. С. 17–114.
10. Дану цитату приведено за текстом доповіді Палімпсестова І.Ю. «Переменився ли климат на Юге России?», з виступу в Рішельєвському ліцеї, тому в дужках приведено репліки автора доповіді. Див. «Русский вестник». Т. 54. Москва: Университетская тип-я, 1864. С. 593–642.
11. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 года / В. Чернявский // История о казаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое проис-

- ходження мають, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Одесса, 1852.
12. Палімпсестов І.Ю. Переменился ли климат на Юге России? // Русский вестник. Т. 54. Москва: Университетская тип-я, 1864. С. 620.
 13. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских козаков. Воронеж, 1910. Т.2. С.1341.
 14. Проблема лісокористування на Запорозжі у світлі документів з Архіву Коша // Південна Україна у XVIII-XIX ст. Вип.2. Запоріжжя, 1997. С. 100–107.
 15. Див. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в 18 ст. // Записки іст.-філ. відділу ВУАН. Праці іст. секції Кн. XXIV. К.1929. С.209.
 16. ЦДІАК України. Ф. 229, оп.1, спр.16, що містить 440 арх. арк.
 17. Про це свідчив Гакстгаузен, який виявив, що в Катеринославі сорокалітні дуби мали силу і висоту півтора сторічних, та інші.
 18. Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосий Макаревский. Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. Вып. I. 572 с.; Машуков В. О построении в 1773–1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ. Александрийского уезда): К истории Херсонской епархии / Владимир Машуков // ЛУЕАК. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1912. Вып. 8. С.52–64; Новицкий Я.П. Из церковной летописи / Яков Павлович Новицкий // ЛЕУАК. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1910. Вып. 6. С. 116–128; Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Дмитрий Иванович Эварницкий. СПб., 1888. Ч. II. 257 с. та інші.
 19. Манюк В. Блакитні стібки на зеленому полотні Січеслав'я / Вадим Манюк // Домоткань. Минуле. Сучасне. Майбутнє. Матеріали досліджень природної та культурної спадщини в басейнах річок Домоткань і Самоткань у 2001–2003 роках Дніпропетровськ, 2003. – С.111–128.
 20. Івашко Ю.В. Досвід комплексного вивчення архітектури дерев'яних церков Київщини на протязі їх формування (IX–XVII ст.): дис. канд. архітектури: 18.00.01 / Івашко Ю.В. КДТУБА. К., 1997. С.74.
 21. Гісцова Л.З., Демченко Л.Я. «Щоб зашадывши леса ...можно било і напредкы чем користоватись...» // Архіви України. К., 1991. №5–6. С.75–85.
 22. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.) / П.Г. Юрченко. К.: Видво Акад. архіт. УРСР, 1949. 136 с., іл.; Яворницький Д.І. До історії Степової України / Дмитро Іванович Яворницький. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 444 с.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Дмитро Іванович Яворницький. К.: Наукова думка, 1990. Т. 1. 592 с.